

הסוגיא הראשונה – תנא היכא קאי (ב ע"א)

משנה

מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר. מעשה ובאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר – חייבין אתם לקרות. ולא זו בלבד אמרו, אלא כל שאמרו חכמים עד חצות, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר, וכל הנאכלים ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק את האדם מן העבירה.

גמרא

[1]	תנא היכא קאי דקתני מאימתי?	א. שתי קושיות
[2]	ותו: מאי שנא דתני בערבית ברישא? לתני דשחרית ברישא!	
[3]	תנא אקרא קאי, דכתיב: בשכבך ובקומך (דברים ו ז). והכי קתני: זמן קריאת שמע דשכיבה אימת? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן.	ב. תירוץ לשתי הקושיות
[4]	ואי בעית אימא: יליף מברייתו של עולם, דכתיב: ויהי ערב ויהי בקר יום אחד (בראשית א ה).	ג. תירוץ נוסף לקושיא השנייה
[5]	אי הכי, סיפא דקתני בשחר מברך שתים לפניה ואחת לאחריה ובערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה, לתני דערבית ברישא!	ד. קושיא ותירוץ
[6]	תנא פתח בערבית והדר תני בשחרית. עד דקאי בשחרית, פריש מילי דשחרית והדר פריש מילי דערבית.	

מסורת התלמוד

[1] תנא היכא קאי תענית ב ע"א. [2] מאי שנא דתני השווה בבא בתרא קח ע"א. [3] תנא אקרא קאי נזיר ב ע"א; נדה מב ע"א. [4] השווה משנה חולין ה ה; ברכות כו ע"א. [5] בשחר... ושתים לאחריה משנה ברכות א ד. [6] השווה נדרים ב ע"ב-ג ע"א; נזיר ב ע"א-ע"ב.

רש"י

מאימתי קורין את שמע בערבין. משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן כהנים שנטמאו וטבלו והעריב שמשן והגיע עתם לאכול בתרומה. עד סוף האשמורה הראשונה שליש הלילה, כדמפרש בגמרא (ברכות ג ע"א), ומשם ואילך עבר זמן, דלא מקרי תו זמן שכיבה, ולא קרינן ביה בשכבך. ומקמי הכי נמי לאו זמן שכיבה, לפיכך הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו. אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת, כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה. והכי תניא בברייתא בברכות ירושלמי. ולפיכך חובה עלינו לקרותה משתחשך. ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו, יצא. עד שיעלה עמוד השחר שכל הלילה קרוי זמן שכיבה. היכא קאי מהיכא קא סליק, דתנא ביה חובת קריאת שמע שהתחיל לשאול כאן זמן הקריאה. אקרא קאי ושם למד חובת הקריאה. ואי בעית אימא הא דתנא ערבין ברישא יליף מברייתו של עולם. והדר תנא בשחרית מאימתי קורין את שמע בשחרית.

תקציר הסוגיא

הסוגיא מיוחסת לרבנן סבוראי, חכמים בבליים בני המאה השישית או השביעית שהוסיפו רובד בתרעריכתי לתלמוד, בעיקר בצורת סוגיות פתיחה בראשי מסכתות ופרקים.

משנה ברכות א א, המשנה הראשונה בששת סדרי המשנה, פותחת בשאלה "מאימתי קורין את שמע בערבין?". סוגייתנו מורכבת מסדרת קושיות בעניין ניסוח שאלה זו, והקשרה ה"חסר". קריאה צמודה מגלה שיש מן המלאכותיות בקושיות אלו: הן מתייחסות למשנתנו כיוצאת דופן משום שהיא פותחת בשאלה או משום שאינה מגדירה מראש את המושגים היסודיים המופיעים בה; משום שהיא מניחה שהיום הולך אחר הלילה; ומשום שלהלן במשנה ד משמש סדר הפוך – תופעות שאינן יוצאות דופן כלל, אלא משקפות את השימושים התקינים בספרות בחז"ל בכלל ובמשנה בפרט. אף התשובות לקושיות אלו אינן נטולות קשיים: אחת מובנת מאליה, השנייה מלאכותית, ובשלישית משמש ציטוט חלקי של משניות הפרק כדי להצביע על מבנה כיאסטי.

והנה מצאנו שכל קושיא וכל סוג של תירוץ המשמש בסוגיא זו מופיעים גם במקום נוסף בתלמודם של הסבוראים, ובכל מקרה ומקרה הקושיא או התירוץ או הניסוח הסבוראי מלאכותי פחות ומתאים יותר שם מאשר כאן. לכן נראה שהסוגיא כולה היא מלאכתו של מחבר מאוחר מסוף תקופת רבנן סבוראי. עורך זה קיבץ הערות סבוראיות טיפוסיות ממקומות אחרים בש"ס והסב אותן על המשנה הראשונה בששת סדרי המשנה, בכדי ליצור סוגיית פתיחה חגיגית בתחילת התלמוד הבבלי כולו, שתשמש "ספינת דגל" למפעל הסבוראי.

מבנה הסוגיא ומהלכה

באיגרת רב שרירא גאון נוסח צרפת, נאמר:

ונקטינן מן ראשונים דגמארא דריש האשה נקנית עד בכסף מנא הני מילי רבנן סבוראי בתראי תרצוהי וקבעוהי ודוד¹ מיניה נמי.²

על סמך עדות זו ייחסו חוקרים רבים סוגיות שבראשי מסכתות לרבנן סבוראי.³ אברהם וייס זיהה גם את הסוגיא שלנו בראש מסכת ברכות כסוגיית פתיחה סבוראית.⁴ סוגיות סבוראיות, המופיעות לא רק בראשי מסכתות, עוסקות בשאלות של סגנון המשניות וסדר המסכתות, שאלות שאינן מעלות ואינן מורידות מבחינה הלכתית.

סוגייתנו לכאורה פשוטה; היא פותחת בשתי שאלות על המשנה:

1. על מה מוסבים דברי הפתיחה של המשנה: "מאימתי קורין את שמע בערבין"?

2. מדוע משנתנו, העוסקת בקריאת שמע בערב, קודמת למשנה הבאה, העוסקת בקריאת שמע של בוקר?

עונה הגמרא שהתנא שלנו הסב את דבריו על הפסוק "[...]ודברת במס'...]⁵ בשכבך ובקומך" (דברים ו ז). הוא סידרם על פי הפסוק; "בשכבך" תחילה, דהיינו קריאת שמע של ערבית, ולאחריה "בקומך", קריאת שמע של שחרית. עוד מביאה הגמרא תשובה לשאלה השנייה, סדר המשניות

1 = חוץ. עיי' ערוך השלם, ערך "זור, זור"; ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 249, 254; א' כהן, "לבעית זיהויים של קטעים סבוראים בבבלי", ספר יעקב לסלוי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 87 והערה 19.

2 תרגום: ומחזיקים אנו מן [הגאונים ה]ראשונים, שהגמרא של ראש [פרק] האשה נקנית [קידושין ב ע"א] עד בכסף מנא הני מילי [שם ג ע"ב] רבנן סבוראי האחרונים תיקוהו וקבעוהו, ויש עוד כיוצא בה. אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תשל"ב, עמ' 71.

3 א' וייס, היצירה של הסבוראים, ירושלים תשי"ג, עמ' 6-10; N. Brüll, *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur* 2; 15-57, pp. (1876); י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, פתח תקוה תשל"ג, עמ' עא-עג; כהן (לעיל הערה), עמ' 83-96.

4 וייס, שם.

5 השווה אוצר הגאונים, ברכות, חלק הפירושים, חיפה תרפ"ח, עמ' 1, בפרפרזה של הסוגיא שלנו: "ואמרינן תנא אקרא קאי וכו' ודברת במס' וכו' ובשכבך ובקומך".

א ב בפירקין הוא כסדר בריאת העולם: "ויהי ערב ויהי בקר" (בראשית א ה). אחר כך מקשה הגמרא ממשנה ד בפירקין, שם פותחים בברכות קריאת שמע של שחרית וממשיכים בברכות קריאת שמע של ערבית, סדר הפוך ממשניות א ב. הגמרא עונה שסדר המשניות הוא סדר כיאסטי: א-ב-ב-א, משום שהתנא פתח בערבית, עבר לשחרית, אחר כך גמר לפרש את ענייני שחרית, וחזר לערבית.

אולם קושיות אלו אינן קושיות של ממש לפי לשון המשנה כפשוטה. עיון מעמיק מגלה שאף אחת מן הקושיות הנשאלות בגמרא אינה עולה מעצמה בעת לימוד המשנה.

הקושיא הראשונה: "תנא היכא קאי", מניחה שיש קושי בהלכה שבה פותחת המשנה: "מאימתי קורין?". רש"י, ד"ה היכא קאי, פירש שהקושי הוא שהתנא עוד לא ציין את החובה לקרוא שמע, ומדוע אפוא הוא מתחיל לדון בזמני הקריאה?⁶ אבל כך היא דרכה של משנה. כל מסכת במשנה, ללא יוצא מן הכלל, פותחת בפרט מפרטי ההלכות הנידונות בה מבלי לדון קודם בשורשי החיוב. כמעט תמיד יוצא התנא מתוך הנחה שהמצוות הבסיסיות הנידונות מוכרות ללומד. משנתנו פותחת בזמני קריאת שמע מבלי לקבוע את עצם החובה לקרוא שמע כשם שפרק ד במסכת ברכות פותח בזמני התפילה מבלי לקבוע תחילה שיש חובה להתפלל ופרק ו פותח בשאלה "כיצד מברכין על הפירות" מבלי להוכיח תחילה שישנה חובה לברך. וכיוצא בזה פותחת מסכת סוכה במילים "סוכה שהיא גבוהה מעשרים אמה פסולה" מבלי לקבוע את עצם העובדה שבחג הסוכות חייבים לשבת בסוכה. אליבא דפירוש רש"י כאן, היה לו לתלמוד להקשות על משנה שבת א א "תנא היכא קאי דקתני יציאות השבת שתיים שהן ארבע" ועל משנה סוכה א א "תנא היכא קאי דקתני סוכה שהיא גבוהה מעשרים אמה פסולה" וכן בכל מסכתות הש"ס, ולא עשה כך. ואם כן, למה ישאלו כאן בראש מסכת ברכות "תנא היכא קאי"?

הקושיא השנייה, בעניין הסדר "ערבית... שחרית", אף היא אינה קושיא של ממש לפי פשוטם של דברים. בכמה מקומות במקרא ובדברי חכמים מוכח שהיום הולך אחר הלילה, כגון שמות יב יח; ויקרא כג לב; משנה חולין ה ה; וברכות כו ע"א: "טעה ולא התפלל ערבית, מתפלל בשחרית שתיים, שחרית – מתפלל במנחה שתיים", ועוד. ואף אם יש מקומות שבהם הסדר הוא יום ואחר כך לילה, כגון ענייני קרבנות,⁷ ודאי שאין קושי או תימה בכך שמשנתנו בחרה בסדר לילה-יום.

הקושיא בסוף הסוגיא ממשנה ד בפירקין: "בשחר מברך... ובערב מברך שתיים לפניה ושתיים לאחריה" והתשובה: "תנא פתח בערבית (משנה א) והדר תני שחרית (משנה ב), אדקאי בשחרית פריש מילי דשחרית (ראש משנה ד) והדר פריש מילי דערבית (סוף משנה ד)", מתעלמות ממשנה ג בפירקין, שבה שנינו: "בית שמאי אומרים: בערב כל אדם יטו ויקראו ובבקר יעמדו, שנאמר: ובשכבך ובקומך". הוזה אומר שלאחר שפתח התנא בערבית ושנה שחרית, שוב פתח בערבית ושנה שחרית, ורק לאחר מכן פירש הלכות שחרית (ושוב הלכות ערבית). אין זה לגמרי מדויק אפוא לומר "אדקאי בשחרית פריש מילי דשחרית", שהרי בינתיים חזר התנא והלך בסדר ערבית-שחרית. ולא עוד, אלא שבסוף משנה ג חוזר שוב התנא לעניין ערבית, ומספר כיצד נהג רבי טרפון בקריאת שמע של ערבית כשבא בדרך. התנא של משנה ד אינו עומד בשחרית כלל! נמצינו למדים שסדר האלמנטים בפירקין הוא ערבית, שחרית, ערבית, שחרית, ערבית, שחרית, ערבית. בעל הסוגיא מתייחס רק לאלמנטים המובלטים כאן, והם במשניות א-ב, ד, ומתעלם ממשנה ג. האמת היא שהמשניות בפירקין מוכיחות שוב ושוב שאין הקפדה על הסדר שחרית-ערבית או ערבית-שחרית, ושתי האפשרויות נחשבות לראויות.

מבנה התשובה לשתי הקושיות הראשונות בסוגיא שלנו אף הוא מוקשה. שתי קושיות בוז אחר זו ובלתי תלויות זו בזו בלשון "ותו" או "ועוד", מצאנו במקומות רבים בש"ס.⁸ סגנון זה בא

6 עיין גם ריטב"א, בתוך גנוי ראשונים לברכות, ירושלים תשכ"ו, עמ' רנד, ור' אליהו מלונדריש, ירושלים תרפ"ו, בפירושיהם על אתר. ועיין גם פירושו של ר' ברוך בן מלך, חכם מזרחי מן המאה ה"ב, תרביץ יט (תש"ח), עמ' 41.

7 עיין תוספות, ברכות ב ע"א, ד"ה ליתני; J. M. Baumgarten, *Studies in Qumran Law*, Leiden 1977, pp. 124-130; ש' טלמון, "מניין היממה בתקופת המקרא ובראשית ימי הבית השני: מן הבוקר או מן הערב?", המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109-127.

8 ברכות י ע"א ("ועוד שפיל לטיפיה דקרא"); ברכות יד ע"ב ("ותו מי סבר ליה כרבי יהושע בן קרח"); ברכות כ ע"ב ("ועוד כל מצות עשה נחייבינהו מדרבנן"), ועוד הרבה.

כשתשובה אחת משמשת לשתי הקושיות. ואכן, התשובה הראשונה המובאת כאן: "תנא אקרא קאי, דכתיב בשכבך ובקומך", משיבה על שתי הקושיות: דברי התנא מוסבים על הפסוק, והוא מסתמך על הפסוק בקובעו את סדר המשניות. אבל התשובה השנייה: "יליף מבריייתו של עולם", שהוקדם לה המונח "ואי בעית אימא", מתרצת רק את הקושיא השנייה ולא את הראשונה! לא מצאנו מבנה דומה בשום מקום בש"ס, ובאמת, הביטוי "אי בעית אימא" אינו מתאים. אין כאן שתי תשובות מתחלפות ושוות ערך, שהרי מי שאומר את התשובה השנייה אינו משיב על הקושיא "תנא היכא קאי".⁹

ניתן להבין את הרקע ליסודות מוקשים אלו על סמך עיון במקבילות לאלמנטים השונים בסוגיא. כל השאלות בסוגיא (שאינן מתאימות כאמור להקשר שלנו) הן שאלות סבוראיות טיפוסיות המופיעות בסוגיות פתיחה סבוראיות אחרות. נראה אפוא שהסוגיא שלנו מאוחרת לסוגיות ההן ומבוססת עליהן. דומה שבעל הסוגיא ביקש לפתוח את התלמוד כולו בדיון סבוראי מקיף ואופייני,¹⁰ המשלב בתוכו אלמנטים מסוגיות פתיחה סבוראיות אחרות מכל הש"ס. אך הסגנון של משנתנו לא עורר קשיים של ממש, ולכן נדחק בעל הסוגיא לשבץ אלמנטים אלו לכדי סוגיא אחת על סמך קשיים מדומים.

כאמור, לכל אחד מן היסודות בסוגיא מצאנו מקבילה או מקבילות בסוגיות סבוראיות אחרות:

1. הקושיא "תנא היכא קאי דקתני מאימתי" [1] מופיעה מילה במילה בסוגיא סבוראית בריש תענית, ושם היא מובנת וטבעית.

2. הקושיא "מאי שנא דתני ערבית ברישא? ליתני שחרית ברישא!" [2] מזכירה בסגנונה בראש ובראשונה את הסוגיא הסבוראית הקלסית בריש קידושין,¹¹ הפותחת אף היא בשאלה "מאי שנא" (ב ע"א). ואף מבחינת התוכן יש דמיון בין סוגייתנו לסוגיא ההיא: כאן מתקשים בהבנת סדר האלמנטים במשנה, ואילו שם, בהמשך הסוגיא (ב ע"ב), מתייחסים לשאלת סדר הופעת הביטויים "האשה נקנית" ו"האיש מקדש" ("מעיקרא תני לישנא דאורייתא ולבסוף תני לישנא דרבנן"). אך המקבילה המובהקת לקושיא זו, הן מבחינת התוכן הן מבחינת הסגנון, היא הסוגיא בתחילת פרק יש נוחלין (בבא בתרא קח ע"א). על משנה בבא בתרא ח א: "יש נוחלין ומנחילין... ואלו נוחלין ומנחילין: האב את הבנים והבנים את האב והאחין מן האב נוחלין ומנחילין", מקשה התלמוד: "מאי שנא דקתני האב את הבנים ברישא, ליתני הבנים את האב ברישא". סוגיא זו נראית סבוראית בתוכנה ובסגנונה, וכבר הראה א' וייס¹² שסוגיות פתיחה סבוראיות מצויות גם בראשי פרקים ולא רק בראשי מסכתות. שם הקושיא מובנת וטבעית: דרך הבן לרשת את האב ולא להפך (ואם לא די בכך, הקושיא מנומקת על המקום בסוגיא בנימוקים סבירים, עיין שם, קח ע"א-ע"ב).

3. הביטוי "תנא אקרא קאי" [3] מופיע בסוגיא הסבוראית בריש נויר,¹³ שם הכוונה היא שהתנא הסתמך על הפסוק שלפיו גירושין יסודם בערוות דבר, וערוות דבר יסודה בשתייה מופרות.

9 ואכן, כל התשובה בלשון "אי בעית אימא" הושמטה מכתב יד ג, כנראה מחמת קושי זה.

10 כלומר, דיון בהיבטים רבים של סגנון לשונות המשנה ומיקומם, שיהיה ראש פינה למפעל הסבוראי.

11 הנזכרת בדברי רב שרירא גאון שהובאו לעיל.

12 עיין וייס (לעיל הערה 3), עמ' 16-17.

13 י"ג אפשטיין במבוא לנוסח המשנה (ירושלים תש"ח, עמ' 984) ובעקבותיו א"ש רוזנטל במאמרו "לשמעות הפתיחה של בבלי תענית" (ספר זכרון ליעקב פרידמן ז"ל, ירושלים תשל"ד, עמ' 244 הערה 23), מאמצים גירסא חלופית לסוגיא בריש נויר שבה חסר המשפט "תנא אקרא קאי דכתיב והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר", גירסא שהמאירי מביא בלשון "יש גורסין". אבל דווקא מפני שמשפט זה מוקשה, נראה שהוא גירסא קשה שמן הראוי לאמצה (lectio difficilior), ובגירסא המובאת במאירי השמיטו אותה מחמת הקושי. אך עיין להלן בנספח "תנא היכא קאי", שם פירשנו שבעל הסוגיא יוצא מן ההנחה שמסכת נויר ממוקמת בין סוטה לגיטין, והוא מפרש שהתנא הקדים נויר לגיטין משום שהיין גורם ל"ערות דבר", והכניסה לאחר סוטה לומר לך שהרואה סוטה בקלקולה יור עצמו מן היין. על כל פנים, ברור שאין פירוש "תנא אקרא קאי", שדברי התנא מוסבים על הפסוק. לא מדובר כלל בסגנונו של התנא אלא במיקומה של מסכת שלמה.

יצוין ששם אין הביטוי מתקשר כלל לשאלת "תנא היכא קאי", והמילה "קאי" משמשת במובן אחר: מסתמך, ולא מוסב.¹⁴

4. הקושיא על סמך משנה ד בסוף הסוגיא והתשובה שלפיה מדובר בסדר כיאסטי (אבב"א) [5-6], מזכירות דיון סבוראי המופיע בריש נדרים וריש נזיר (להלן הנוסח על פי דפוס וילנה, נזיר ב ע"א):

פתח בכינויין ומפרש ידות! אמר רבא... חסורי מיחסרא והכי קתני: כל כינויי נזירות כנזירות וידות נזירות כנזירות. ואלו הן ידות... ולפרוש כינויי ברישא! מההוא דסליק, ההוא מפרש ברישא, כדתנן במה מדליקין ובמה אין מדליקין, ומפרש מדליקין ברישא; במה טומנין ובמה אין טומנין, ומפרש אין טומנין ברישא; במה אשה יוצאת ובמה אינה יוצאת, ומפרש לא תצא אשה ברישא. והתנן במה בהמה יוצאה... ומפרש יוצא גמל ברישא! יש נוהלין... ומפרש אלו נוהלין ומנהילין ברישא! אלא לעולם תני הכי ותני הכי.

משנתנו אינה מזכרת בין הדוגמאות בסוגיא זו, ובצדק, שהרי הראינו שהדוגמה שלנו בעייתית. על כל פנים, דיון בסדר האלמנטים במשנה, אבא"ב לעומת אבב"א, הנו מוטיב מובהק בסוגיא הסבוראית בראש נדרים ונזיר, ושם הדיון הוא ענייני ומקיף, והדוגמאות מתאימות. יצוין שישנן סוגיות פתיחה סבוראיות אחרות המציינות בקצרה סדר כיאסטי במשנה: שבועות ג ע"א ובבא קמא יז ע"ב (ריש פרק כיצד הרגל).

המקבילות המובהקות שמצאנו בסוגיות סבוראיות אחרות לכל אחד ואחד מיסודות הסוגיא שלנו, והקשיים שבשימוש באלמנטים אלו בסוגייתנו, מוכיחים שזו סוגיא סבוראית מאוחרת שנתחברה לאחר המקבילות ובעקבותיהן, בסוף ימי הסבוראים. השערה זו מתאימה לקביעתו של וייס שלפיה גם הסוגיא השנייה בברכות היא סוגיא סבוראית.¹⁵ נראה שהסוגיא השנייה, בעריכה סבוראית קדומה יותר, עמדה בראש המסכת, ורק בסוף תקופת הסבוראים נתחברה הסוגיא שלנו כ"ספינת הדגל" של המפעל הסבוראי וכהדגמה של הטכניקות הסבוראיות השונות. בעל הסוגיא שלנו ביקש כאמור לפתוח את התלמוד כולו בדיון סבוראי מקיף ואופייני המשלב בתוכו אלמנטים מסוגיות פתיחה סבוראיות אחרות מכל הש"ס, אך מכיוון שהסגנון של משנתנו לא עורר קשיים של ממש, נדחק בעל הסוגיא לשבץ אלמנטים אלו לכדי סוגיא אחת, על סמך קשיים מדומים.

כפי שנראה להלן, הקושיא "היכא קאי?" היא בדרך כלל קושיא עניינית, המתחקה אחר תולדות העריכה של משנה או ברייתא בעקבות קשיים בשיבוצה הנוכחי. כך גם בראש מסכת תענית, שם מופיעה הקושיא שלנו: "תנא היכא קאי דקתני מאימתי?", מילה במילה. אך בעל הסוגיא שלנו בראש ברכות פירש מחדש את הקושיא בראש תענית: "תנא היכא קאי דקתני מאימתי?" כאילו היא מקשה על סגנון המשנה ועל עצם העובדה שמסכת פותחת בשאלה. פירוש זה אפשר לו להעביר את הקושיא גם לראש מסכת ברכות, שהרי גם משנתנו פותחת בסגנון "מאימתי".

אף בתשובתו לקושיא: "תנא אקרא קאי דכתיב בשכבך ובקומך", העתיק בעל הסוגיא ביטוי המופיע בסוגיא סבוראית אחרת (נזיר ב ע"א), הוציא אותו מהקשרו ופירשו מחדש. "תנא אקרא קאי" משמש בראש נזיר במובן "התנא התבסס או הסתמך על פסוק", ולא "דברי התנא מוסבים על פסוק". "תנא אקרא קאי" אינו בגדר תשובה לשאלה "תנא היכא קאי?", שהרי משניות לא הופיעו במקורן בהקשר מדרשי. אמנם המשנה והתוספתא מצטטות מדי פעם מדרשי הלכה, אך למדרשי הלכה אלו סגנון משלהם, ומשנתנו אינה מתאימה לסגנון זה. הביטוי "תנא אקרא קאי"

14 הביטוי "אקרא קאי" מופיע, מלבד בברכות ב ע"א ובנזיר ב ע"א, רק בנדה מב ע"א, שם נאמר שמימרא של רבא "אקרא קאי". אבל גם שם אין מימרת רבא מוסבת ישירות על הפסוק; אדרבה, היא עוסקת במקרה שונה מן הפסוק. היא מוסבת על הפסוק רק במובן זה שכשרשו את הפסוק מיעטו מקרה של מתהפכת, ורבא עסק בהלכה זו של מתהפכת. על כל פנים, נראה שבעל הסוגיא שלנו הכיר את הביטוי "אקרא קאי" מן הצירוף "תנא אקרא קאי" שבנזיר, וספק אם הכיר את השימוש המוקשה בנדה או התבסס עליו. נמצא שבעל הסוגיא שלנו פירש את הביטוי "תנא אקרא קאי" (ההלכה מוסבת על הפסוק) בדרך אחרת מכפי שהוא מופיע בסוגיא הסבוראית שבריש נזיר (סדר המסכתות מסתמך על הפסוק).

15 וייס (לעיל הערה 5), עמ' 4.

במקומות אחרים מציין את העובדה שהתנא של המשנה הסתמך על הפסוק בקביעתו, אבל אין הכוונה שהתנא אמר את דבריו במקורם כפירוש לפסוק ובהקשר של דיון באותו פסוק.¹⁶

גם הקושיא השנייה: "מאי שנא דתני ערבית ברישא", מובאת כאן לרווחא דמילתא על פי הסוגיא בריש יש נוחלין, אף על פי שאין שום קושי בכך שהתנא שלנו פתח בערבית. בעל הסוגיא שיבץ את הקושיא השנייה בין הקושיא הראשונה לבין תירוצה, משום שהתירוץ "תנא אקרא קאי דכתיב בשכבך ובקומך" עונה גם על שאלה זו (אך יצוין שבתור תשובה לשאלה משמש הביטוי "תנא אקראי קאי" במובן שבנזיר: התנא הסתמך על הפסוק בקובעו את סדר המשניות). כאמור, השאלה עצמה מיותרת, שהרי בענייני הלכה רבים הולך היום אחר הלילה משום שכך נברא העולם. בעל הסוגיא לא יכול היה להתעלם מעובדה פשוטה זו, ולכן נאלץ להביא גם את התשובה הפשוטה "יליף מברייתו של עולם" בתור "אי בעית אימא". אילוץ זה גרם למבנה המסורבל של הסוגיא: שתי שאלות בזו אחר זו בלשון "ותו", תשובה אחת העונה על שתיהן, ותשובת "אי בעית אימא" הפותרת רק את הקושי השני.

הדיון האחרון בסוגיא, בעניין משנה ד והסדר הכיאסטי, נוסף מפני שבעל הסוגיא רצה להתייחס לעניין הכיאסטי, הנידון בריש נדרים וברישי נזיר. בשל כך התעלם בעל הסוגיא מן העובדה שמשנה ג בפירקין קוטעת את המבנה אבב"א.

נמצינו למדים שסוגייתנו היא סוגיא פשוטה. אך פשוטות זו נובעת מכך שזו סוגיא מלאכותית. כולה מקשה אחת, והיא מבוססת על סוגיות אחרות. כדי ליצור רצף פשוט זה העמיס בעל הסוגיא קשיים על משנה שלמעשה אין בה כל קושי, משום שהיא מופיעה בתחילת הש"ס, והוא רצה לפתוח את התלמוד כולו בסוגיית פתיחה סבוראית אופיינית, המבוססת על טכניקות המשמשות בסוגיות סבוראיות אחרות.

עיוני פירוש

[1] תנא היכא קאי

לעיל הזכרנו את פירוש רש"י לביטוי "תנא היכא קאי" כאן, אשר לפיו הקושיא היא שהתנא עוד לא קבע את עצם החיוב לקרוא שמע. אך טענו שלמעשה כל מסכתות הש"ס פותחות בהלכות דומות, ולכן אין מקום לקושיא. אליעזר דיימונד¹⁷ מפרש שהקושיא בסוגיא שלנו היא סגנונית: מדוע פותח התנא בשאלה בעניין פרטי ההלכה מבלי לציין קודם את עיקר הדין. לדעתו רואה הגמרא פגם סגנוני בכך שהמסכת פותחת בשאלה במקום לקבוע "קורין קריאת שמע של ערבית משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן". אך האמת היא שישנן מסכתות אחרות הפותחות בשאלה (שביעית למשל), ולמעשה אין שאלה שתשובתה בצדה שונה באופן מהותי ממשפט חייווי: היא מהווה יחידה סגורה ומובנת, ואין צורך להניח שהיא "מוסבת" על דבר שקדם לה.

לעתים קרובות מקשה התלמוד על משנה או ברייתא קושיות בסגנון "א היכא קאי" או כדומה,¹⁸ ופירוש הקושיא במקומות אלו אינו "על מה התבסס התנא/אמורא?", ובמקומות אלו אין מדובר במקור תנאי או אמוראי הפותח בשאלה. הקושיא "היכא קאי" מתפרשת בדרך כלל כקושיא פרשנית: המקור אינו מובן בהקשרו הנוכחי, ולכן מקשה התלמוד היכן נאמרו הדברים לכתחילה; מהו הקשרם המקורי של הדברים. והיא היא הקושיא המעסיקה את המחקר החדיש בבואו להתחקות אחר התפתחותו של מקור שעובד ושובץ במסגרת ספרותית מלאכותית. ואף

16 עיין בנספח לסוגיא זו, "תנא היכא קאי".

17 עיין א' דיימונד, דוגמא למהדורה מדעית עם פירוש למסכת תענית, תלמוד בבלי, ראש פרק א', בצירוף מבוא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ניו יורק תש"ן, עמ' 133 ואילך.

18 רשימה אצל דיימונד (לעיל הערה 17), עמ' 128.

הקושיא המקבילה בראש מסכת תענית, הוזהר מילה במילה לקושיא שלנו ואף היא יסודה בתקופת הסבוראים,¹⁹ מתפרשת היטב לפי פירוש זה. במשנה תענית א א שנינו:

”מאימתי מזכירין גבורות גשמים? רבי אליעזר אומר: מיום טוב הראשון של חג...”.

הזכרת גבורות גשמים (דהיינו אמירת ”מוריד הגשם” בברכת גבורות בעמידה) אינה מושג המוכר לכל בר בי רב. כבר התקשו האמוראים בהבנת משמעות השם ”גבורות גשמים”, ומכאן שהשם אינו מסגיר את משמעו. הקשרה הנוכחי של המשנה אינו עוזר לפרשה והוא אף מטעה: המשנה מופיעה בראש מסכת תענית, והלומד עלול לפרש שמדובר בהזכרת גבורות גשמים בתעניות ציבור שהוכרוזו בעקבות בצורת, שהן נושאה העיקרי של המסכת. ההקשר המידי הוא שאלת גשמים (משנה ב ואילך), והלומד עשוי להתקשות בהבנת ההבדל בין שאלה להזכרה. גם מבחינות אחרות מוקשה מיקומה של משנה א במסכת תענית, ואין כאן המקום להאריך. על כל פנים, על סמך קשיים אלו הסיקו הסבוראים שמשנה א בפרק הראשון של תענית אינה מובאת בהקשרה המקורי, אלא היא הובאה כאן על ידי עורך המשנה בגין הקשר האסוציאטיבי בין שאלת גשמים להזכרת גבורות גשמים. לכן שואלים את שאלת הביקורת הגבוהה: ”תנא היכא קאי דקתני מאימתי?” כלומר מהו ההקשר המקורי שבו נשנתה משנה זו לפני ששובצה בהקשרה הנוכחי על ידי עורך המשנה. והתשובה סבירה ולעניין: ”תנא התם (ברכות ה ב) קאי, דקתני מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים ושואלין בברכת השנים והבדלה בחונן הדעת, וקתני מאימתי מזכירין גבורות גשמים.”²⁰

משנה ברכות א א פותחת אף היא בסגנון המשנה בראש תענית: ”מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן”. אך כאן הדברים אינם מעוררים כל קושי: אמנם התנא לא הגדיר מראש את משמעו של המונח ”קריאת שמע”, אבל קריאת שמע אינה פחות מוכרת מנושאים אחרים הנידונים במשנה ואשר אינם זוכים להגדרה כלשהי כגון שבת, פסח, כתובה, נזיר, גט, נידה וכדומה. שלא כמו בתענית, שם נידונה הזכרת גבורות גשמים רק בשתי המשניות של הפרק הראשון, קריאת שמע היא נושא שלושת הפרקים הראשונים במסכת ברכות. אף הקשר בין שם המסכת לבין קריאת שמע אין בו משום תעלומה. מבחינת התוכן דומה משנתנו אפוא למשנה סוכה א א: ”סוכה שהיא גבוהה עשרים אמה, פסולה”. גם שם מניח התנא שהמושג ”סוכה” מוכר, ואינו בא אלא לציין פרט בעניין מידות הסוכה. וכאן מניח התנא, בצדק, שמושג קריאת שמע מוכר, ואינו בא אלא לציין את זמנה. אמנם כאן נוקט התנא בסגנון השאלה והתשובה (”מאימתי...? משעה...”), אבל קשה להניח שבעיית הסגנון היא שהניעה את התלמוד להקשות בעניין הקשר הסוגיא. סוף סוף משנה זו עומדת בפני עצמה מבחינה תחבירית ועניינית. בדרך כלל פותחות משניות בשאלות כותרת דוגמת זו שבמשנתנו כשישנה מחלוקת. כשיש יותר מדעה אחת בנושא מסוים מייחס התנא משקל זהה לכל הדעות על ידי כך שהוא שואל שאלת כותרת עם כמה תשובות. סגנון זה גם מפשט את התחביר במקרה של ריבוי דעות, שכן ללא שאלת כותרת היה התנא נאלץ להעניק לדעה הראשונה משפט שלם מבחינת התחביר, ולדעות האחרות קטעי משפט לא לגמרי ברורים.

במשנתנו אמנם מובאת רק דעה אחת בנוגע לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית: ”משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן”, אך כבר הראה שמא פרידמן שלעתים קרובות המשנה היא עיבוד של המקבילה שבתוספתא.²¹ נראה שהסגנון ”מאימתי” במשנתנו מבוסס על המקבילה בתוספתא ברכות א א, עמ' 1:

”מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שבני אדם נכנסין לוכל פיתן בלילי שבתות, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאין לוכל תרומתן”.

19 עיין וייס (לעיל הערה 3), עמ' 11.

20 השווה דיימונד (לעיל הערה 17), 134-135, אלא שהוא לא פירש כן את הביטוי ”תנא היכא קאי” בתענית.

21 עיין ש” פרידמן, דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך א, ירושלים תשנ”ד, עמ' 15-22; הנ”ל, תוספתא עתיקהא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס”ג.

בתוספתא ישנה מחלוקת לגבי תחילת זמן קריאת שמע, וכדי למנוע בלבול פתח התנא בשאלת כותרת, במקום לחבר את נושא המשפט לשיטת רבי מאיר דווקא, בסגנון "קורין את השמע בערבין משעה שבני אדם נכנסין לוכל פיתן בלילי שבתות" (בדומה לסגנונה הפשוט של משנה סוכה א א). רבי נקט במשנתו רק בעמדתם של חכמים בתוספתא, אך השאיר את סגנונה של הברייתא שבתוספתא, ששימשה לו מקור.²² וכיוצא בזה נקט התנא בראש תענית בסגנון "מאימתי" בעקבות המחלוקת שבהמשך משנה זו. ושם לא הקשה התלמוד על הסגנון "מאימתי", אלא על ההקשר המקורי שבו עסקו בשאלת "מאימתי מזכרין גבורות גשמים".²³ מכל זה עולה שאין טעם להקשות דווקא כאן "תנא היכא קאי?". משנתנו מובנת כשלעצמה, וסגנונה אינו חריג או מוקשה. מדובר אפוא בקושיא מלאכותית, כפי שכבר הטעמנו לעיל.

[2] מאי שנא דתני בערבית ברישא ליתני שחרית ברישא

הנוסח המקורי במשנה היה: "מאימתי קורין את השמע בערבין... בשחרין" או "בערבין... בשחרים". כך גורסים כמעט כל עדי הנוסח של המשנה, וכן בנוסח המשנה המובא בבבלי לפני הסוגיא שלנו בכתבי יד אוקספורד, פריז ופירנצה. הכוונה היא לריבוי של ערב ושחר. המילים "ערבית" ו"שחרית" לעומת זאת, הן תוארי הפועל, ופירושן "בערב" ו"בבקר". אך בבבלי כינו את שתי קריאות השמע "ערבית" ו"שחרית" בעקבות הכינויים לתפילות השחר והערב, כפי שמוכח מסוף הסוגיא שלנו: "פתח בערבית ברישא והדר תני שחרית", גירסא המשותפת לכל העדים שם. ונראה ממשפט זה שהסבוראים גרסו גם במשנתנו "בערבית... ושחרית". במובאה הישירה מן המשנה בתחילת הסוגיא נחלקו אפוא הספרים: מקצתם הביאוה בנוסח בבלי, השגור בפי הסבוראים, ומקצתם בנוסח המקורי.

[4] ואי בעית אימא: יליף מברייתו של עולם יום אחד

פיסקא זו כולה חסרה בקטע גניזה. גירסת ליתא זו היא ככל הנראה גירסא משנית (נוסח הקטע מגלה סימנים של עיבוד ואיחור גם במקומות אחרים). נראה שהמשפט הושמט בקטע הגניזה משום שתירוץ זה אינו תחליף של ממש לתירוץ הראשון – הוא עונה רק על אחת משתי השאלות שהוקשו בראש הסוגיא. (ראה מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה").

נספח: "תנא היכא קאי"

מצאנו קושיות כמו "תנא היכא קאי" או "מכדי תנא מ... סליק, מאי טעמא קתני..." בראשי המסכתות תענית, נזיר, סוטה, מכות ושבועות. אליעזר שמשון רוזנטל (הערה 13) טוען שכל השאלות הללו עניינן אחד; הן מוסבות על סדר המסכתות, והתנא שואל מדוע מוקמה מסכת זו במקום זה. עניין זה של סדר המסכתות עומד ביסוד הסוגיות שבראש המסכתות נזיר, סוטה ושבועות, כפי שעולה מן הסוגיות עצמן. מיקומן של מסכתות אלו קשה: ענייני נדרים ונזירות קוטעים את הרצף של סדר נשים וכל סדר המסכתות שם מצריך בירור, ואילו מסכת שבועות פותחת בענייני טומאה וטהרה ושבועות ביטוי, הלכות שכלל אינן רלוונטיות לסדר נזיקין. אך מן הסוגיות הראשונות שבתענית ובמכות משתמע שלא שאלת מיקום המסכת העסיקה את הסבוראים בעלי הסוגיא שם, אלא שאלת ההקשר המקורי שבו נשנתה המשנה הראשונה של המסכתות, שאינו מובן כל צורכו במסגרת שבה הובאה.

22 והשווה משנה ב בפירקין, "מאימתי קורין את השמע בשחרית?", ושם מחלוקת גם במשנה.
23 ראה בנספח.

ואם נבדוק את הקושיא העומדת בראש כל אחת מן המסכתות, נראה שיש להבחין בין הקושיא הנשאלת בנוזיר, בסוטה ובשבועות, לבין הקושיא הנשאלת בברכות, תענית ומכות:

ברכות: "תנא היכא קאי דתני מאימתי (על מדה מוסבים דברי התנא)... תנא אקרא קאי..."

תענית: "תנא היכא קאי דתני מאימתי (מהו ההקשר המקורי של הדברים)... אלא תנא מראש השנה סליק..."

מכות: (על משנה מכות א א "כיצד העדים נעשין זוממין"): "הא אין העדים נעשים זוממים מיבעי ליה, דקתני אין העדים נעשים זוממים עד שיזימו את עצמן, כיצד... תנא התם קאי כל הזוממין מקדימין לאותה מיתה..."

ולעומת זאת:

נוזיר: "מכדי תנא בסדר נשים קאי, מאי טעמא תני נזיר? תנא אקרא קאי..."

סוטה: "מכדי תנא מנוזיר סליק, מאי טעמא דקתני סוטה? כדרבי..."

שבועות: "מכדי תנא ממכות סליק, מאי שנא דתני שבועות? משום דתני..."

יש להבחין אפוא בין הקושיא "תנא היכא קאי" או הקביעה "תנא התם קאי" לבין הקושיא "מכדי תנא מ... סליק, מאי טעמא/שנא". הקושיא בסוגיות ברכות ותענית היא: "תנא היכא קאי", כלומר מהו הקשר המקורי של הדברים. אמנם, כפי שראינו, קושיא זו אינה מכוונת בברכות, אך ברור שלא סדר המסכתות הוא שהעסיק את המקשה, שהרי ברכות היא המסכת הראשונה. ואף במכות התעניינו בהקשר המקורי שבמסגרתו נשנית המשנה הראשונה, אלא ששם ניסחו את השאלה באופן אחר; תמהו על השאלה הפותחת את המסכת, שהרי ההלכה הכללית בעניין עדים זוממים נשנתה במשנה מכות א ד: "אין העדים נעשים זוממים עד שיזימו את עצמם", המנוגדת לדוגמאות של עדים זוממים שהובאו במשנה מכות א א! קושיא זו מתרץ בעל הסוגיא ואומר: "תנא התם קאי", כלומר מיקום המשנה ותוכנה מובנים אם נניח שמשנה זו היא המשך למשנה סנהדרין יא ו.

לעומת זאת, בנוזיר, בסוטה ובשבועות, השאלה הבסיסית היא: "מכדי תנא מ(מסכת פלונית) סליק, מאי טעמא תני". שאלה זו דומה לשאלה הנשאלת במדרשי התורה "למה נסמכה פרשה... לפרשה...". אין נקודת המוצא שלה קושי בהבנת המשנה הראשונה הנשנית במסכת ללא הקשר, אלא קושי להבין את מיקום המסכת כולה בסדר המשנה. ואף התשובות מתאימות. בנוזיר ובסוטה מתייחסות התשובות לסדר המסכתות בסדר נשים, ואילו בשבועות מוסבר מיקום המסכת כולה על ידי דמיון סגנוני בין משנה שבועות א א למשנה מכות ג ה.

על אף ההבדלים בין שני סוגי הסוגיות, נראה שגם סוגיות "תנא היכא קאי" וגם סוגיות "מכדי תנא מ... סליק...", יסודן בימי הסבוראים. כאן וכאן ראו הסבוראים לנכון לפתוח את המסכת בסוגיית מבוא, המעגנת את המסכת בש"ס. אם המשנה הראשונה נראתה כמשנת המשך שאין מקומה בראש מסכת, הם שאלו "תנא היכא קאי" – איפה מוקמה משנה זו במקורה, ומדוע היא מופיעה בסידור הנוכחי בראש המסכת. ואם מיקום המסכת כולה לא היה מובן, הם שאלו "מכדי תנא... מאי טעמא תני..."

אך במסכת תענית, לאחר שקבע בעל הסוגיא שמשנה תענית א א מוסבת על משנה ברכות ה ב, שאל מדוע התעכב הדיון עד כאן, ותירץ: "אלא תנא מראש השנה סליק, דתנן ובחג נידונין על מים" (משנה ראש השנה א ב). אין זה אומר שמשנה ראש השנה א ב היא ההקשר שעליו מוסבת משנה תענית א א. בעל הגמרא גלש כאן לעבר השאלה מן הסוג השני לאחר שפתר את הבעיה הבסיסית. הוזה אומר שהסבוראים עצמם צירפו כאן את שני סוגי הסוגיות. ואפשר שהקושיא בעניין העיכוב והתירוצו בעניין ראש השנה הם תוספת מאוחרת ומשנית לסוגיא ההיא, שכאמור מאוחרת היא בלאו הכי. אך אין הכרח בטענה זו. גלישה מנושא לנושא ועירוב תחומים כזה אופייני לסוגיות סבוראיות (השווה קידושין ב ע"א-ג ע"א והסוגיא שלנו). אין בסיס אפוא לקביעת רוזנטל שהסוגיא שבריש תענית מורכבת משתי סוגיות, כשלפי הראשונה מוקמה המסכת לאחר

ברכות ולפי השנייה היא מוקמה במיקומה הנוכחי לאחר ראש השנה.

גם בנזיר מעורבים לכאורה שני הנושאים: "מכדי תנא בסדר נשים קאי, מאי טעמא תני נזיר? תנא אקרא קאי: והיה אם לא תמצא חן בעיניו כי מצא בה ערות דבר (דברים כד א), והכי קאמר: מי גרם לה לעבירה? יין! וקאמר, כל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין". ואף שהביטוי "תנא" [א]היכא קאי" פירושו מהו ההקשר המקורי שבו נאמרו הדברים, הביטוי "תנא אקרא קאי" אין פירושו בהכרח שדברי התנא מוסבים על הפסוק. כאן פירושו שהתנא מסתמך על הפסוק, ונראה שהכוונה היא שעורך המשנה הסמיך את נזיר לפני גיטין לומר לך שהשתייה גורמת ל"ערות דבר", ואחרי סוטה (נראה שלפי סוגיא זו ממוקמת נזיר בין סוטה לגיטין, וראה אפשטיין [לעיל הערה] עמ' 984; רוזנטל, שם, עמ' 244 הערה 23, והגירסא המובאת במאירי שם: "מכדי תנא מעגלה ערופה [= סוף סוטה] קא סליק", לומר לך שהרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין. נראה אפוא שהשימוש בביטוי "תנא אקרא קאי" בסמוך לשאלה בעניין מיקום הסוגיא אינו אלא צירוף מקרים, ואין ממנו הוכחה שהביטוי "תנא היכא קאי" מתפרש על פי הביטוי "מכדי תנא מ... סליק, מאי טעמא קתני...".